

KOPTOS

Zapomenutá křižovatka ptolemaiovského a římského Egypta¹

Filip Coppens

Ptolemaiovský a římský Egypt²

V roce 343 př. Kr. zemřel poslední panovník čistě egyptského původu Nektanebo II., kterým zároveň i skončila 30. dynastie. Po jeho smrti ovládly zemi na Nilu postupně tři cizí mocnosti. Nejprve Egypt obsadili Peršané, kteří se zde udrželi pouhé jedno desetiletí – od roku 343 do roku 332 př. Kr. Poté následovala další tři staletí řecko-makedonské vlády. Počátek řecko-makedonského královského domu, který je lépe znám jako ptolemaiovská dynastie, je neodmyslitelně spojen s příchodem Alexandra Velikého do Egypta v roce 332 př. Kr. Posledním a bezesporu nejznámějším představitelem této rodiny nebyl nikdo jiný než slavná královna Kleopatra VII. Její smrt v roce 30 př. Kr. znamenala úplný konec ptolemaiovské linie egyptských vládců a přivedla Egypt pod vládu neustále se rozpínající římské říše, které v té době vládl císař Augustus. Po následující čtyři století se tak Egypt stal jednou z římských provincií, a po rozdělení říše na Východo- a Západořímskou část v roce 395 po Kr. byl přičleněn do Východořímské říše se sídlem v Konstantinopoli.

Pro ptolemaiovskou dynastii a římské císaře představoval Egypt na prvním místě především zdroj značného přírodního bohatství, jako například obilí, vzácných kamenů a zlata, stejně jako neomezených ekonomických možností. Ve snaze o maximální produktivitu výnosů a zisků zavedli a z Alexandrie i řídili ptolemaiovští i římscí vládcové administrativní aparát, který byl jedním z nejeftivnějších a „hierarchicky nejeuspořádanějších“, jaký kdy vznikl. Právě vysoce organizovaná a pevně kontrolovaná ekonomika zajišťovala Ptolemaiovcům i Římanům optimální využití přírodních zdrojů Egypta. Ústředí této ohromné správy se pochopitelně nacházelo v ptolemaiovském hlavním městě Alexandrii na pobřeží Středozemního moře. Přestože tato správa řídila a využívala celé území Egypta, vyskytly se určité oblasti – jako například nesmírně úrodná oblast Fajjúmu – které byly pro svůj ekonomický význam pro vládnoucí dynastii důležitější než jiné.

Východní poušť a Koptos³

Ptolemaiovcí i Římané projevovali velký zájem o oblast Východní pouště. Egyptská Východní poušť, která je známá též jako Arabská poušť, pokrývá asi jednu

---

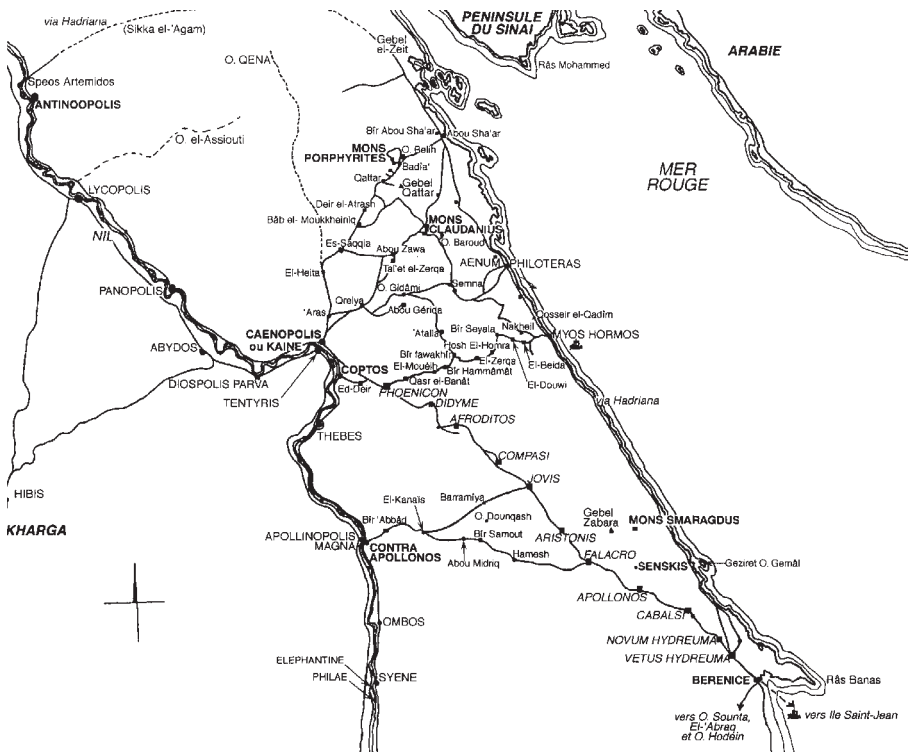
1 Děkuji srdečně Janě Mynářové a Petře Vlčkové za překlad článku z angličtiny do češtiny a Kateřině Honskusové za redakci anglického textu.

2 Pro dobrý úvod do dějin ptolemaiovského a Římského Egypta srov. Hölbl (2000: 9-46 a 2001), Lloyd (2003) a Peacock (2003).

3 Pro více informací o přítomnosti a aktivitách starověkých Egyptanů ve Východní poušti a o roli Koptu srov. Aufrère Golvin - Goyon (1994: 175-240 a rozsáhlá bibliografie 276-278), Kessler (2001) a Jackson (2002: 3-107).

pětinu rozlohy moderního egyptského státu. Tvoří ji horský masív vulkanického původu, protkaný wádí, tj. suchými říčními koryty, v nichž se voda objevuje pouze během období silných dešťů, a rozlehlými náhorními plošinami. Tato oblast je bohatá na ložiska kvalitního kamene, který byl ideálním materiálem nejen pro stavbu různých památek, ale i pro výrobu soch či sarkofágů. V různých dobách zde docházelo k těžbě slépence, žuly, porfyru, pískovce a mnoha dalších druhů hornin. Východní poušť představovala také významný zdroj zlata, polodrahokamů a dalších cenných nerostů. Egypťané zkoumali a využívali Východní poušť po celé období staroegyptských dějin.

Nejbohatší část pouště je dnes někdy označována jako „zlatý trojúhelník“ (Obr. 1). Základnou tohoto trojúhelníku je spojnice mezi dvěma přístavy v Rudém moři – Abú Ša'ar na severu a Beréniké na jihu – zatímco jeho vrchol se nachází v nilském údolí v blízkosti Koptu. Koptos – hlavní město oblasti, která ve faraónských dobách přibližně odpovídala pátému hornoegyptskému nomu či provincii, se v současnosti nachází v rozvalinách a zapomnění.⁴ V ptolemaiovských a římských dobách představovala oblast kolem Koptu jednu z nejvýznamnějších křižovatek starověkého Egypta. Právě zde, u Koptu, ústily do nilského údolí cesty vedoucí od dolů na kámen a zlato

Obr. 1 „Zlatý trojúhelník“ ve Východní poušti.

⁴ Pro všeobecný úvod k lokalitě Koptos srov. Fischer (1980), Traunecker (1992: 3-15) a Gabolde - Galliano (2000: 12-25).

ve Východní poušti a z přístavů v Rudém moři. Odtud karavany pokračovaly po Nilu, oné staroegyptské „dálnici“, jež vedla dále směrem na sever do Alexandrie a Středomoří. Poloha Koptu měla dvě přirozené přednosti, které značně přispěly k významu a úspěchu města jak ve faraónském, tak ptolemaiovském a římském období: Koptos se nachází v oblasti, kde se Nil náhle v širokém oblouku obrací na východ. Nikde jinde v Egyptě není nilské údolí blíže Rudému moři a jeho přístavům než u Koptu a v jeho nejbližším okolí. Navíc měl Koptos také tu výhodu, že přesně na východ od města vedla přirozená cesta přes Východní poušť – s mnoha významnými oblastmi těžby kamene a zlata – k Rudému moři a jeho přístavům.

Koptos – moderní Kuft – se nachází na východním břehu Nilu, asi v poloviční vzdálenosti mezi velkým chrámem v Dendefě poblíž Keny a dobře známým turistickým střediskem v Luxoru. Koptos je řecké pojmenování města, které bylo ve starém Egyptě známo jako *Gbhyw*. Jméno města i celé koptské provincie může být zapsáno v hieroglyfech pomocí dvou sokolů sedících na standartě neboli na značce představující nom či provincii. () Toto zobrazení je rovněž použito k označení vlastního koptského nomu – páté hornoegyptské provincie.

Původ tohoto symbolu sestávajícího ze dvou sokolů na standartě je hledán na úsvitu egyptské civilizace, kdy oblast kolem Koptu sehrála rozhodující roli při formování egyptského státu.⁵ Na protilehlém, tj. západním břehu Nilu se oproti Koptu nachází starověká lokalita Ombos (*Nbjt*). Toto místo je dnes lépe známo jako Nakáda a v období před sjednocením země bylo střediskem jednoho z prvních „protostátů“ – tedy nejranějších států – v nilském údolí. Symbol koptského nomu a hieroglyfické vyjádření jména Koptu kombinuje hlavní božstva dvou původních center celé oblasti: boha Sutecha z výše zmíněné Nakády/Ombu a boha Haruera (*Hr-wr*) neboli Hóra staršího z Apollonospole Parvy (*Gsj*). Druhé jmenované místo je v současnosti známo jako Kus a leží asi 10 km jižně od Koptu. Zobrazení se dvěma sokoly na standartě se i nadále používalo jako označení tohoto nomu, přestože již během Staré říše se Koptos stal hlavním centrem provincie a nahradil tak Ombos a Apollonospolis Parvu.

Bůh Mín, uctíváný v Koptu již v Raně dynastickém období (Archaické době), se postupně stal hlavním božstvem celé koptské oblasti. Mín, kterého Řekové později spojili s Panem, je nejčastěji vyobrazen jako ityfalský bůh plodnosti (Obr. 2). Reliéfy a sochy znázorňují boha zcela zavinutého do látky, jejíž okraj je zřejmý pouze na zápěstí, kde se ze záhybu vynořuje jeho ruka. Bůh drží touto rukou svůj vztyčený penis, zatímco jeho druhá paže je pozdvižena. Typickou pokrývkou hlavy boha Mína je péřová koruna, ze které padá dolů na zem široká stuha. Hrud' boha je obvykle ovinuta dvěma zkříženými pásky. Vedle boha Mína byla jako jeho partnerka v Koptu uctívána bohyně Eset. Koptskou triádu doplňovalo dětské božstvo, často mladý Hór v podobě Harpokrata (*Hr p3 hrd*), ačkoliv případně mohl jeho úlohu přebírat bůh Tutu. Mezi další významná božstva koptského regionu patřili Usir a Geb.

Početné chrámy, které byly v průběhu třech tisíciletí vystavěny v Koptu, se již dávno rozpadly (Obr. 3). Do současnosti se dochovalo pouze několik málo stop

⁵ Dobrý úvod do formování egyptského státu a role koptského regionu v tomto procesu v Kemp (1989: 31-46) a Bard (2003).

Obr. 2 Bůh Min, pán Koptu a Východní pouště.

po kdysi rozlehlých svatyních zasvěcených Minovi, Esetě, Gebovi a dalším bohům, kteří byli v rozlehlé chrámové doméně uctíváni. Vykopávky, které v prostoru Koptu na konci 19. století vedl Francouz Gaston Maspero (1846–1916), tehdejší ředitel Správy egyptských starožitností, a slavný britský archeolog sir William Matthew Flinders Petrie (1853–1942), a na které na počátku 20. století navázali francouzští archeologové Adolph Reinach (1887–1914) a Raymond Weill (1874–1950), odkryly osídlení sahající od samotných počátků staroegyptské civilizace prakticky bez přerušení až do římské doby – a dokonce i dále.⁶ Ve středověku byl Koptos velmi živým městem a významným hospodářským centrem celoegyptského významu.

V současnosti působí celá koptská oblast dojmem, že jde o nepříliš významný, avšak příjemný region plný úrodných polí a malých kanálů. Na první pohled nic nenaznačuje, že právě tento nom měl pro staroegyptské panovníky životně důležitý strategický a ekonomický význam. V průběhu celých staroegyptských dějin představovala koptská oblast například výchozí bod pro několik tras směrem k přístavům

⁶ Pro přehled všech vykopávek (včetně detailních bibliografických odkazů) provedených v lokalitě Koptos srov. Traunecker (1992: 17-30) a Gabolde - Galliano (2000: 36-54).

Obr. 3 Rozvaliny koptských chrámů.

na rudomořském pobřeží, odkud vyrážely expedice do proslavených oblastí Puntu či Země boha. Zpravidla se předpokládá, že země Punt se nacházela ve východní části Afriky a je často identifikována s oblastí Eritree a východního Súdánu. Starověcí Egyptané s obyvateli Puntu rozsáhle obchodovali již od Staré říše. Nejstarší doklad o obchodních kontaktech mezi Egyptem a Puntem pochází již z doby vlády panovníka Sahurea z počátku 5. dynastie. Reliéfní vyobrazení expedice do Puntu se nachází na blocích ze zádušního chrámu tohoto panovníka v Abúsíru, kde již od 60. let 20. století provádějí archeologické vykopávky čeští egyptologové.⁷

Kromě výprav do Puntu byly z Koptu vypravovány rovněž expedice do Východní pouště, aby tam těžily kámen a zlato. V samotném Koptu se nacházely specifické dílenské komplexy, v nichž pečlivě vyškolení řemeslníci – odborníci specializovaní na všechny fáze těžby, opracování a transportu kamene, zlata a dalších výrobků – pracovali po celé období faraónského Egypta. Koptos rovněž představoval domovskou základnu pro mnoho prospektorů (smntjw), kteří ve službách státu křižovali Východní poušť z jednoho konce na druhý při hledání nových lomů na kámen, či získávání zlata nebo polodrahokamů a nerostů. Ačkoliv archeologický výzkum nade vše pochybnost prokázal, že Koptos ve faraónském období zcela prokazatelně plnil úlohu hlavního výchozího bodu pro expedice do Východní pouště a přes ní, přesto teprve v ptolemaiovském a římském období dosáhly tyto aktivity trvalého charakteru a byly uskutečňovány v dříve nedosažitelném měřítku. A právě

⁷ Nejnovější informace v el-Awady (2006).

na toto období vývoje Koptu a Východní pouště zaměříme naši pozornost v tomto příspěvku. Článek je zaměřen na dva konkrétní body ve vývoji koptské oblasti: rozličné trasy, které začínaly a končily v Koptu a v jeho bezprostředním okolí, a samotný Koptos. V ptolemaiovských a římských dobách se zde nacházela jedna z nejrozsáhlejších a nejimpozantnějších chrámových domén celého Egypta.

Čtyři pouštní trasy

V ptolemaiovských a římských dobách představovala oblast kolem Koptu výchozí bod pro čtyři významné trasy do Východní pouště a dalších destinací⁸ (Obr. 1). V ptolemaiovském období byly oblíbené především dvě trasy, které začínaly přímo na předměstích Koptu a končily ve významných přístavech u Rudého moře. Jsou to cesty spojující Koptos a Myos Hormos procházející skrze Wádí Hammamát a cesta mezi Koptem a přístavem Beréniké. Přestože i v následujícím římském období hrály obě trasy významnou roli, vzniklo druhé centrum dále na sever od Koptu, v oblasti kolem současné Keny. Z Caenopole, jak se tehdy Kena nazývala, vycházely dvě trasy směrem do dvou, v této době nejvýznamnějších lomů na kámen: Mons Claudianus a Mons Porphyrites.

a. Trasa Koptos - Myos Hormos⁹

Tato trasa opouštěla Nil u Koptu a směřovala téměř přímo na východ do vzdálenosti 175 km do nitra Východní pouště, aby dospěla k Rudému moři ve starověkém přístavu Myos Hormos, moderním Kuséru el-Kadím. Již dlouho před tím, než tudy putovali Ptolemaiovcí a Římané, sloužila tato trasa jako pouštní dopravní tepna ve faraónských dobách.¹⁰ Nejnámější část této cesty představuje oblast Wádí Hammamát, na půl cesty mezi Koptem a Myem Hormem. Ve Wádí Hammamát (*r3-hnw*) se ve faraónských dobách nacházel významný lom, kde byl získáván tzv. „kámen z Bechenu“ (*bḥn* nebo *inr n bḥn*), jak jej nazývali staří Egypt'ané. Jedná se o šedozelený slepenec, který byl Egypt'any vysoce ceněn a používán na výrobu soch a sarkofágů (Obr. 4). Ve Wádí Hammamát se však „kámen z Bechenu“ netěžil trvale, spíše v nepravidelných intervalech. Na stěnách wádí za sebou zanechali různé členové vypravovaných expedic velké množství nápisů a grafit, které pocházejí ze všech období staroegyptské historie. Standardním prvkem těchto reliéfů vytesaných do stěn je Min – bůh Koptu, který byl rovněž pokládán za božského ochránce Východní pouště a expedic putujících touto oblastí (Obr. 2). Další skupina nápisů

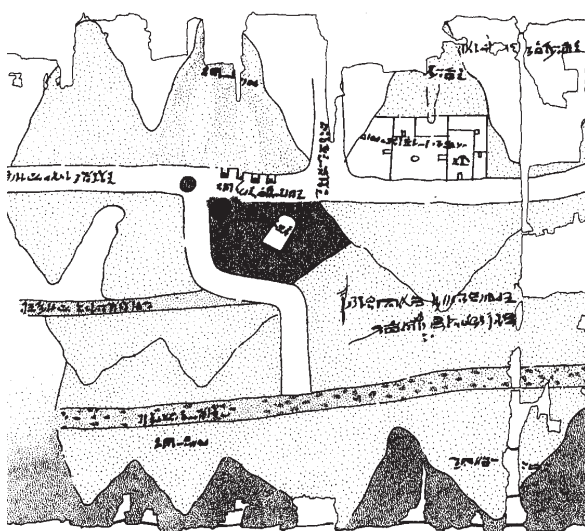
8 Všeobecný úvod k pouštním trasám vycházejícím z Koptu v Gabolde - Galliano (2000: 144-175).

9 V 90. letech 20. stol. byla provedena detailní studie trasy Koptos - Myos Hormos: Cuvigny (2003). Viz též Bernard (1972).

10 Ohledně trasy Koptos - Myos Hormos ve faraónském Egyptě srov. Aufrère - Golvin - Goyon (1994: 190-201). Ohledně Wadi Hammamat: Gundlach (1986), a Klemm - Klemm (1993: 355-376). Ohledně nápisů ve Wadi Hammamat: Couyat - Montet (1912) a Goyon (1957).

Obr. 4 Wádí Hammamát.

Obr. 5 Turínský papyrus (střední díl).

zaznamenává průchod expedic touto oblastí na jejich cestě do přístavu u Rudého moře a dále do bájně země Punt.

Přes Wádí Hammamát vedly další stezky směřující k oblastem dolování zlata v Umm el-Fawáchiru, ležícího poněkud severozápadněji, kde se těžba rozvíjela během Nové říše. Je zajímavé poznamenat, že zlato získávané v Umm el-Fawáchiru bylo v Egyptě Nové říše známé jako „zlato z Koptu“ – tedy podle místa, do kterého bylo zlato převáženo a kde bylo dále zpracováváno ve specializovaných dílnách.

Nejpozoruhodnějším historickým pramenem, který se vztahuje k Wádí Hammamátu a Umm el-Fawáchiru z doby Nové říše, je slavný Turínský papyrus¹¹ (Obr. 5). Ve skutečnosti je to staroegyptská mapa, která je považována za nejstarší dochovanou topografickou a geografickou mapu starověkého světa. Tento papyrus byl údajně objeven v Dér el-Medíně v první čtvrtině 19. století a pochází z doby kolem roku 1160 př. Kr. neboli z doby vlády Ramesse IV., jednoho z panovníků 20. dynastie. Tato mapa podle všeho představovala podklad pro expedici do Východní pouště, která měla za úkol získat bloky bechenského kamene pro sochy panovníka. Mapa zachycuje pás přibližně 15 km dlouhý ve Wádí Hammamát. Mezi jinými obsahuje popisy a detailní informace o dalších údolích, které se připojují k hlavnímu wádí, poloze lomů na „kámen z Bechenu“, zlatého dolu a sídliště v Umm el-Fawáchiru, údaje o zlatých ložiscích v okolních horách a rozložení rozličných druhů kamene. Celkově lze říci, že mapa bezpochyby představuje jeden z nejpozoruhodnějších dokumentů, které se nám zachovaly z novoříšského Egypta.

Těžba kamene a zlata podél trasy Koptos – Myos Hormos neskončila ani s příchodem Řeků a Římanů, ale v této části Východní pouště pokračovala i v ptolemaiovském a římském období. Avšak těžiště lidských aktivit ve Východní poušti se v tomto období přesunulo od těžby kamene k zajištění spojení mezi Koptem u Nilu a přístavy na rudomořském pobřeží. Zejména během vlády Ptolemaia II. Filadelfa (285–246 př. Kr.) bylo na pobřeží Rudého moře postaveno několik přístavů. A především dva z nich si vydobily v ptolemaiovských a římských dobách značný význam: Beréniké zcela na jihu a Myos Hormos (Obr. 1).

Úspěch přístavu Myos Hormos by nás mohl trochu překvapit, protože byl založen na místě k tomuto účelu nepříliš vhodném. Navíc, plavba severním směrem od Beréniké k Myos Hormos a dále představovala díky zrádným mořským proudům a neustálé hrozbě pirátských nájezdů v této oblasti vysoce nebezpečný podnik. Z hlediska bezpečnosti ukotvení byla nepochybně nejoblíbenějším přístavem Beréniké, avšak pozemní doprava zboží z Beréniké k Nilu byla časově mnohem náročnější než z Myos Hormos. A tak měl, podle starobylé ekonomické poučky, že „čas jsou peníze“, Myos Hormos oproti Beréniké jednu významnou výhodu: svou polohu při ústí cesty, která zajišťovala nejrychlejší spojení skrze Východní poušť ke Koptu a Nilu a dále do Alexandrie a Říma. Tato výhoda udělala z Myos Hormos jeden z nejvýznamnějších přístavů ptolemaiovského a římského období.

11 Detailní studie Turínského papyru v Harrell - Brown (1992).

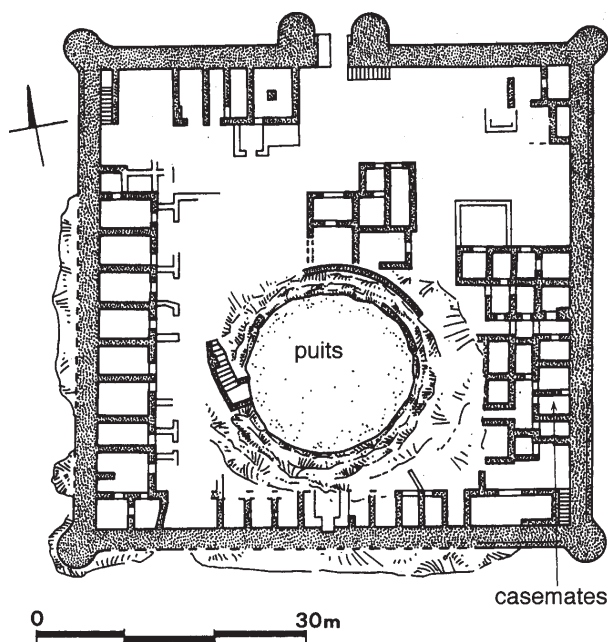

Přístavy u Rudého moře v Beréniké a Myos Hormos hrály klíčovou úlohu v obchodu s Afrikou, Arábií a Indií. V létě, zejména v červenci, napomáhaly severní větry zahájení cest směrem na jih a východ, zatímco v pozdním jare za pomoci jižních větrů se mohly lodě navracet zpět. V ptolemaiovských dobách hrál hlavní roli rozsáhlý obchod s Afrikou. Do rudomořských přístavů byli například dopravováni afričtí pralesní sloni ze Súdánu, Eritrei a Etiopie, kteří byli nepříliš úspěšně používáni ve válkách, které ptolemaiovská dynastie vedla se svým úhlavním nepřítelem, Seleukovskou říší na východě. Seleukovská říše, která ovládala rozlehlé části současné Sýrie, Íránu a Iráku, měla k dispozici slony indické – tedy slony, kteří jsou od přírody menší, ale snadněji vycvičitelní, než jejich afričtí příbuzní – a měli tak v bitvách nespornou výhodu. Do přístavů u Rudého moře byla rovněž dopravována slonovina a další exotické a luxusní zboží z Afriky, včetně značného množství zlata, které ptolemaiovská dynastie používala k vyplácení jednotek žoldníků ve svých službách.

V římských dobách značně narostl objem obchodu s Arábií a Indií a více se upřednostňovala přeprava luxusního a exotického zboží jako byl pepř, kadidlo, koření, perly a slonovina pro potřeby bohatých domácností a paláců v římském Středomoří. Římané na oplátku vyváželi víno, olivový olej, látky a kovy. Římské mince, amfory a další výrobky byly nalezeny na několika indických lokalitách.

Při příjezdu do Myos Hormos – a podobně i do Beréniké – byla vybírána místními úřady pro stát daň, která mohla dosahovat výše 25 % z hodnoty zboží. Navzdory takto vysoké dani a nebezpečí, které představovala cesta, početné historické prameny jasně dokládají, že zámořský obchod představoval pro obchodníky, kteří se na něm podíleli, velice lukrativní byznys. V Myos Hormos bylo zboží přeloženo z lodí na vozy, osly nebo velbloudy a bylo v organizovaných karavanách přepravováno do Koptu a potom dále po Nilu do Alexandrie – a v římských dobách až do samotného Říma.

Cesta měřící 175 km z Myos Hormos do Koptu trvala asi 5–7 dní. Ohromné bohatství karavan, které používaly tuto trasu, přitahovalo všechny typy kriminálních živlů. Dopisy a další dokumenty z ptolemaiovských a římských dob potvrzují existenci ozbrojených skupin lupičů, které se pokoušely zmocnit zboží, jež tyto karavany převážely. Ve snaze lépe zajistit ochranu, udržovat tuto trasu průchodnou a poskytnout zabezpečené zdroje vody pro cestující, Římané vybudovali v 1. a 2. století po Kr. podél trasy skupinu *hydreumat* neboli zastávek (Obr. 1). Mezi Koptem a Myos Hormos bylo v pravidelných vzdálenostech 16–17 km postaveno 10 zastávek, ve kterých byly umístěny římské vojenské posádky. Již ve faraónských dobách se podél cest nacházely studny a cisterny pro cestující, ale pouze v římské době pozorujeme komplexní snahu o zabezpečení zdrojů vody a přístřeší pro karavany po trase od Rudého moře k Nilu. Výstavba těchto zastávek se neomezila pouze na trasu Koptos – Myos Hormos, ale objevily se rovněž podél všech hlavních cest křížujících Východní poušť (Obr. 6). Většina zastávek byla vybudována podle stejného základního plánu – jak vidíme na příkladu z el-Zerky, římského Maximianu: zastávka či pevnost byla obehána 1,5 m silnou zdí, která mohla být až 3 m vysoká, s polokruhovými věžemi v jejích čtyřech rozích. Vnitřní prostory pevnosti

Obr. 6 Pevnost el-Zerka (Maximianon).

byly z větší části tvořeny otevřeným nádvořím, v jehož středu se nacházela studna nebo podzemní cisterna s vodou. Malé místnosti pro nocleh a správu lemovaly vnitřní stranu zdí pevnosti. Tyto zastávky nabízely cestovateli bezpečné místo pro odpočinek a zdroj vody. Kromě těchto *hydreumat* Římané také vystavěli 65 strážních věží. Tyto věže byly 2–3 m vysoké a nacházely se na vrcholcích kopců podél trasy. Poskytovaly tak Římanům dobrý výhled na trasu a okolní terén.

b. Trasa Koptos - Beréniké

Druhá hlavní cesta, která spojovala Koptos a Nil s přístavem na břehu Rudého moře, procházela Východní pouští v jihovýchodním směru. V roce 275 př. Kr. založil Ptolemaios II. Filadelfos město, které se mělo stát jedním z nejvýznamnějších přístavů na egyptském pobřeží Rudého moře: Beréniké. Místo bylo pojmenováno podle Beréniké I., matky Ptolemaia II. a manželky Ptolemaia I. Sótéra (305–282 př. Kr.). Ačkoliv tento přístav a město zůstaly osídleny až do 6. století po Kr., období největšího rozkvětu představovala doba Ptolemaiovců, 1. století po Kr. a období od 4. do 6. století po Kr. Ačkoliv vědecký svět věděl o existenci Beréniké již dlouhou dobu, rozsáhlé vykopávky se uskutečnily až v 90. letech 20. století.¹² Početné nálezy nám umožňují vytvořit si velmi přesnou představu o obchodu a zboží, které procházelo tímto přístavem. Mezi početným objeveným zbožím nacházíme kromě jiného

¹² Informace o vykopávkách v Beréniké vč. detailního seznamu publikací na webové stránce <http://www.archbase.com/berenike/> (v angličtině a holandatině).

keramiku z různých částí Perského zálivu a Indie také etiopské, indické a srílanské korálky a indické textilie.¹³

Z hlediska bezpečnosti představovala Beréniké ideální rudomořský přístav pro dovoz zboží z Afriky a Indie. Cesta přes Východní poušť k Nilu u Koptu však byla dlouhá 370 km a zpravidla trvala 12 až 13 dní, tedy více než dvojnásobek ve srovnání s cestou z Myos Hormos. V ptolemaiovských dobách tato cesta nevedla přímo do Koptu, ale ústila do nilského údolí více na jih u Apollonopole Magny – lépe známé jako Edfu (Obr. 1). V římských dobách karavany pokračovaly dále do Koptu. Římané rovněž vystavěli podél cesty z Beréniké do Koptu, stejně jako podél cesty mezi Myem Hormos a Koptem, podobnou skupinu *hydreumat* či zastávek a strážních věží, aby lépe zajistili, udržovali a ochraňovali cestu.

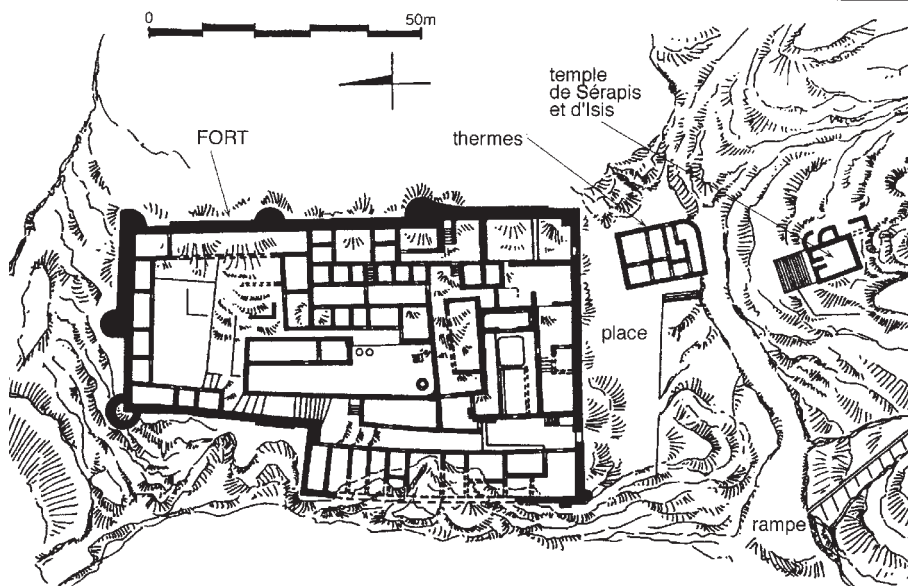
c. Trasy Caenopolis - Abú Ša'ar: Mons Porphyrites a Mons Claudianus

Poslední dvě významné cesty z koptské oblasti začínají ve starověké Caenopoli nebo moderní Keně, přibližně 30 km severně od Koptu. Na rozdíl od tras, které vedly z Koptu do Myu Hormos a Beréniké, pouštní stezky, které opouštěly Nil v Caenopoli, neměly primárně obchodní význam a nelze je chápat jako spojnice s přístavy na pobřeží Rudého moře. Obě pouštní trasy nabyly významu teprve v římském období, kdy vedly k nejdůležitějším lomům na kámen tehdejšího Středomoří. Hlavní funkcí těchto tras bylo zajištění transportu kamene z lomů k Nilu a dodávek všeho potřebného zpátky od Nilu do lomů a dále pak umožnění pohybu vojenských jednotek ochraňujících lomy a samotný transport. Jižní cesta mířila do Mons Claudianus, zatímco severní trasa vedla kolem Mons Porphyrites. V Abú Ša'aru, přístavu u Rudého moře, který se stal významným až v pozdně antickém období, se obě cesty znovu spojily.

První významnou oblastí lomů podél trasy Caenopolis – Abú Ša'ar je Mons Porphyrites neboli Porfyrová hora na místě, které je v současnosti známo jako Gebel Dochan neboli „Kouřová hora“.¹⁴ Tato oblast lomů se nachází v nejdállejší a velmi nehostinné části Východní pouště, téměř zcela postrádající jakýkoliv zdroj pitné vody. Nachází se 140 km na východ od Nilu, což je vzdálenost, kterou bylo možné urazit podle geografa Strabóna za ne méně než sedm dní. Důvodem, proč se v takto nehostinném kraji udrželo po více než 400 let kontinuální římské osídlení, je existence několika lomů, které dohromady tvoří Mons Porphyrites. Za neuvěřitelným úsilím udržet v tomto zvláštním kraji stále osídlení, stál materiál, který se zde těžil: *porfido rosso antico* nebo *porfido rosso egizjo* – císařský porfyr. Nachová barva byla v dobách římské říše spojována s římským či byzantským císařem a porfyr se tak stal druhem kamene spojovaným téměř výlučně s jeho osobou.

13 Detailní přehled různých zboží dováženého do římského Egypta přes přístavy v Rudém moři v Jackson (2002: 87).

14 Pro více informací o Mons Porphyrites srov. Klemm - Klemm (1993: 379-395), Maxfield - Peacock (2001) a Jackson (2002: 3-33). Informace o výzkumu provedeném katedrou archeologie University of Southampton na webové stránce <http://www.arch.soton.ac.uk/Projects/projects.asp?ProjectID=34> (v angličtině)

Obr. 7 Mons Porphyrites.

Spojení mezi císařem a porfyrem však neplatilo pro každý druh tohoto kamene. Ve skutečnosti existovaly tři odlišné typy porfyru, ale za onu císařskou variantu byl pokládán pouze druh se zvláštní nachovou barvou, který obsahoval bílé živcové krystaly. A tento druh porfyru se nachází výlučně v oblasti Gebel Dochanu neboli Mons Porphyrites.

Oblast Gebel Dochanu a jeho porfyr byly využívány již od samotných počátků staroegyptských dějin. Až do samotného závěru ptolemaiovského období v Egyptě se však těžba zřejmě odehrávala ve velmi omezeném měřítku – bezesporu díky drsnému prostředí – a zřejmě vydávala pouze minimální množství kamene. Opětovné znovuobjevení této oblasti v římských dobách vedlo k využívání těchto lomů v dlouhodobém horizontu a ve větším měřítku. Nedávno objevená porfyrová stéla nám dokonce poskytuje datum tohoto znovuobjevení lokality a údaje o Římanovi, který byl za tento objev odpovědný. Ve čtvrtém roce vlády císaře Tiberia, 29. dne měsíce Epifí – to znamená 23. července roku 18 po Kr. – římský občan Caius Cominius Leugas přišel na místo, které se mělo stát jedním z nejvýznamnějších lomů ve starověkém světě. Těžba u Gebel Dochanu pokračovala až do druhé poloviny 4. století po Kr.

Ačkoliv odlehlá poloha místa musela pro Římany, kteří se podíleli na organizaci lomů v Gebel Dochanu, představovat logistickou noční můru, rozsáhlý komplex lomů a jejich zázemí byl využíván téměř po čtyři staletí (Obr. 7). Na úpatí hory bylo vybudováno hlavní opevněné sídliště neboli *castellum* (45 × 85 m). Několik menších sídlišť se pak nacházelo na kopcích poblíž vlastních lomů. Dále byly v blízkosti hlavního centra postaveny dva chrámy, větší zasvěcený bohu Serapidovi a menší, zasvěcený bohyni Esetě. Severozápadně od *castella* se nalézalo místní pohřebiště. Hlavním problémem obyvatel této oblasti byl téměř naprostý nedostatek vody a

potravin. Vyskytuje se zde pouze několik sezónních jezírek, takže aby byl zajištěn přísun vody, musely být do údolního podloží v blízkosti hlavního sídliště vykopány dvě hluboké studny. Vodu pak museli převážet osli či přenašet lidé nejen do cisterny v hlavní pevnosti, ale také do vesnic na kopcích poblíž lomů. Z dochovaných dokladů víme, že distribuce přidělů vody byla přísně kontrolována. Většina životně důležitých potravin, jako byla zelenina, obilí a maso, musela být k Porfyrové hoře dovážena od Nilu z Caenopole po více než 140 km dlouhé cestě vedoucí pustou pouští.

Dosud víme stále velmi málo o lidech, kteří žili a pracovali v Gebel Dochanu. Badatelé se dlouhou dobu domnívali, že kromě vojenské jednotky umístěné v Gebel Dochanu a podél cesty do Caenopole hlavní pracovní sílu v Mons Porphyrites tvořili zajatci, odvedenci a otroci. Nové informace, které se podařilo získat z nedalekého Mons Claudianus, však jednoznačně podporují teorii, že práci ve skutečnosti vykonávali velmi specializovaní placení zaměstnanci.

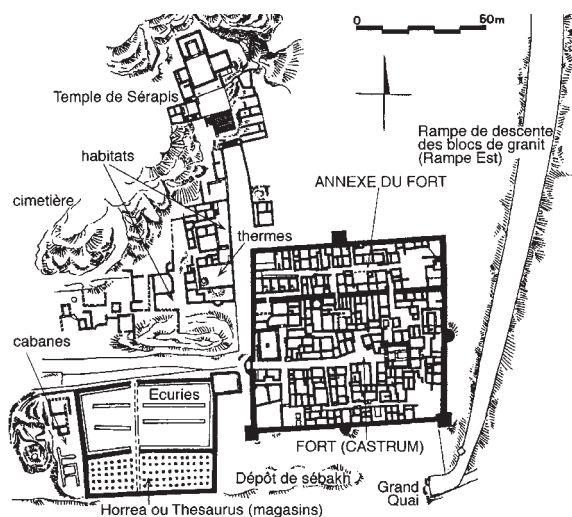
Když dělníci vytěžili porfyr poblíž vrcholku hor, byl kámen dopraven dolů do údolí po dlouhých a mohutných rampách či skluzavkách. Do přístavu v Caenopoli byl kámen přepravován po širokých cestách na vozech a vozících tažených mulami, osly nebo velbloudy. Jako ostatní pouštní trasy, byla i tato trasa v pravidelných vzdálenostech doplněna malými zastávkami a strážními věžemi pro kontrolu a ochranu karavan. Z Caenopole putoval porfyr 700 km po Nilu do Alexandrie a pak přes Středozemní moře do Říma, kde byl uskladněn, aby byl použit na stavební projekty a památníky budované římskými a později byzantskými císaři.

Dnes můžeme porfyr vytěžený na Mons Porphyrites najít na mnoha místech po celém Středomoří. Tento kámen byl především používán na výrobu sloupů, soch a sarkofágů a na obkládání zdí a podlah v císařských stavbách. Z mnoha dochovaných příkladů můžeme zmínit sochu římského císaře – pravděpodobně Diokleciána nebo Konstantína – v Řecko-římském muzeu v Alexandrii. Jednou z nejznámějších porfyrových soch je tzv. socha tetrarchů, která je v současnosti umístěna v chrámu San Marco v Benátkách. Socha zachycuje čtyři římské císaře – Diokleciána, Maximiána, Galeria a Konstantína – kteří společně vládli říši na konci 3. a na počátku 4. století po Kr. Za zmínku také stojí, že byzantští vládcí obložili místnost zrození v císařském paláci – tzv. *Porphyra* – v Konstantinopoli porfyrem – děti narozené v této místnosti byly nazývány *Porphyrogenitus* tedy „zrozen v purpuru“ – a existoval snad lepší způsob, jak mohl budoucí císař přijít na svět?

Druhá trasa, která vycházela z Caenopole u Nilu, směřovala jižně od Mons Porphyrites a svého cíle dosáhla 120 km od Nilu v Mons Claudianus.¹⁵ Klaudiánova hora, či Gebel Fatira, jak je nyní tato lokalita nazývána, leží asi 50 km jižně od Mons Porphyrites. Ačkoli lomy a osídlení v Gebel Fatire zřejmě byly založeny během vlády římského císaře Domiciána (81–96 po Kr.), dobu jejich největšího rozmachu představovala první polovina 2. století po Kr., tj. vláda císařů Trajána a Hadriána. Z doposud neznámého důvodu práce v Mons Claudianus náhle skon-

---

15 Klemm - Klemm (1993: 395-408), Peacock - Maxfield (1997 a 2001) a Jackson (2002: 35-53).

Obr. 8 Mons Claudianus.

čily někdy v první polovině 3. století po Kr. Drsné životní podmínky ve Východní poušti a vysoké náklady spojené s těžbou a transportem kamene z Mons Claudianus k Nilu a dále mohly představovat významné faktory pro opuštění místa po méně než dvou stoletích. Žulové lomy v Mons Claudianus totiž nebyly vytěženy. Dokonce i dnes je zde dostatek žuly a moderní těžba bohužel postupně ničí starověké lomy.

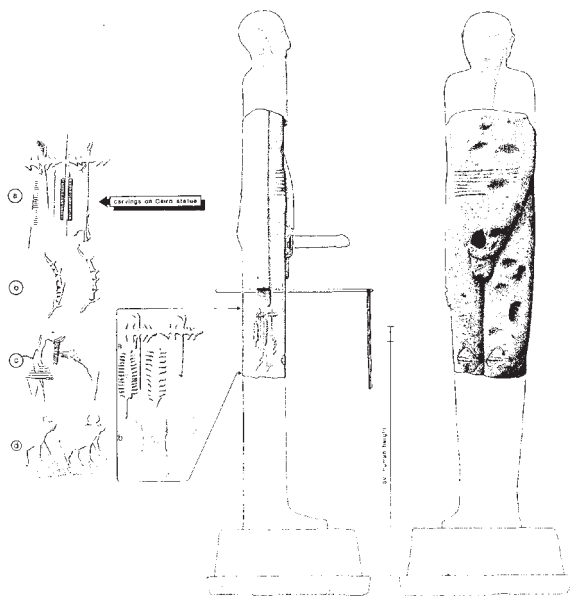
Oblast Mons Claudianus byla zdrojem skvrnitě bílé žuly, která byla těžena v celých 130 povrchových lomech v Gebel Fatira a okolí. Tento kámen byl používán pouze na nejvýznamnější a nejskvělejší veřejné stavby své doby nebo z něj mohly stavět vyšší vrstvy římské společnosti. Například sloupy v Hadriánově vile v Tivoli, Trajánovo fórum a panteon v Římě či Diokleciánovo mauzoleum ve Splitu byly vystavěny ze žuly pocházející z Mons Claudianus. Vysoký počet nedokončených architektonických prvků můžeme vidět na místě lomů i dnes – patří mezi ně sloupy, nádrže pro fontány, vany a další. Někdy se mohly v kameni objevit praskliny či vady při výrobě nebo se hotový výrobek mohl rozbít při převozu. V obou případech pak byl kus jednoduše ponechán na místě. Toto je také případ jednoho z největších monolitických sloupů, který byl v římských dobách vytesán. Je 20 m dlouhý a váží asi 210 tun.

Lomy v Mons Claudianus byly organizovány velice podobným způsobem jako jejich protějšky v Mons Porphyrites (Obr. 8). Sídliště *Klaudianon* bylo osídleno něco málo přes 150 let. Původně zde byla vystavěna malá pevnost, která byla později rozšiřována, až ve své konečné fázi měřila 75 × 70 m. Pevnost se velmi dobře dochovala, části jejích zdí mnohdy dosahují až čtyřmetrové výšky. Bezprostředně na jihozápad od pevnosti byla postavena další opevněná stavba. Její severní část zjevně sloužila pro ustájení oslů a velbloudů, zatímco v jižní polovině se nacházela četná skladiště výrobků a pracovních nástrojů. Toto sídliště také zahrnovalo chrám zasvěcený Serapidovi, lázně a několik studní. V jednom okamžiku žilo v Mons Claudianus až 900 obyvatel. Místo spadalo pod správu římského vojska, ale většinu obyvatel představovali egyptští kvalifikovaní dělníci, kteří pobírali za

Obr. 9 Rozvaliny chrámové domény v Koptu.

práci v drsných pouštních podmínkách vysokou mzdu a výhody. Tito obyvatelé po sobě zanechali velký počet ostrak, neboli zlomků popsané keramiky. Tato ostraka tvoří náš nejvýznamnější zdroj informací o správě lomů a každodenním životě jeho obyvatel.¹⁶

Obr. 10 Monumentální socha z počátků Raně dynastického období.

¹⁶ Početná ostraka nalezená v Mons Claudianus byla publikována v minulých letech: Bingen - Bülow-Jacobsen - Cockle - Cuvigny - Rubinstein - Van Rengen (1992), Bingen - Bülow-Jacobsen - Cockle - Cuvigny - Kaiser - Van Rengen (1997) a Cuvigny (2000).

Cesta mezi Caenopolí a Mons Claudianus byla intenzivně užívána pouze tehdy, když byly těženy místní lomy. Severní trasa z Caenopole kolem Mons Porphyrites představovala hlavní spojnici s přístavem Abú Ša'ar. Po obou cestách Římané vztyčili, jako i jinde ve Východní poušti, v pravidelných intervalech skupiny zastávek a strážních věží, aby chránily a pomáhaly při transportu z a do Caenopole.

Chrámová doména v Koptu v ptolemaiovském a římském období

Jako výchozí bod čtyř hlavních tras k oblastem těžby kamene a zlata, stejně jako k přístavům u Rudého moře byla používána oblast Koptu – a jeho hlavní centrum, samotný Koptos, se proto ve starém Egyptě stalo místem velkého významu. Většina starověkého města Koptos již dávno zmizela nebo leží pohřbena pod současným Kuftem (Obr. 9). Strategický význam Koptu bezpochyby vedl jak staroegyptské panovníky, tak Ptolemaiovice a Římany k tomu, aby jeho chrámům věnovali patřičnou pozornost a aby financovali výstavbu rozlehlých svatyní uvnitř obrovské chrámové domény. Velká část této oblasti, kde se kdysi chrámová doména rozkládala, se dochovala, ačkoliv nyní můžeme vidět pouze skromné pozůstatky rozsáhlých chrámů.¹⁷

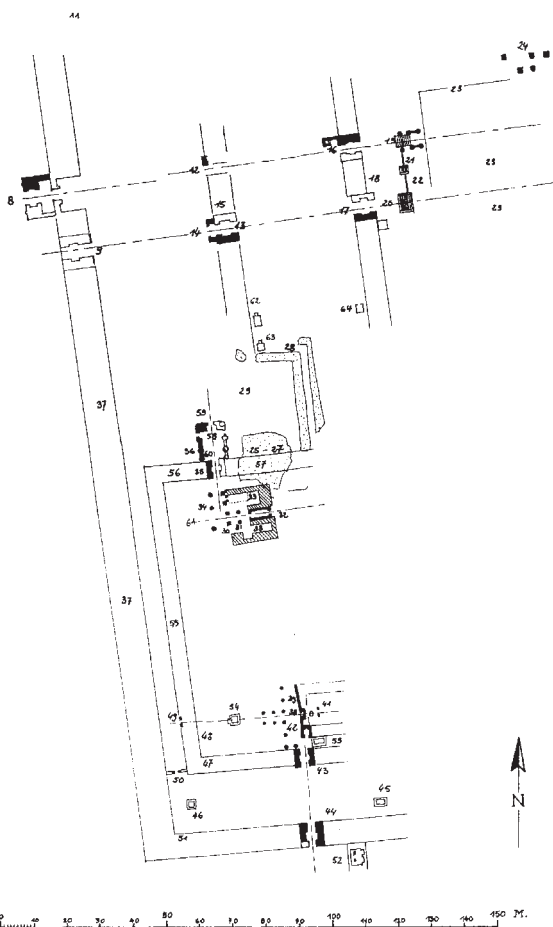
Jako hlavní božstvo byl v Koptu uctíván božský pár Mína a Esety. Spojení mezi Mínem a Koptem pochází ze samotných počátků starověkého Egypta. Na místě koptského chrámu byly nalezeny jedny z nejzáhadnějších monumentálních soch z počátků Raně dynastického období¹⁸ (Obr. 10). Sochy byly objeveny britským archeologem Petriem během vykopávek v severní části chrámové domény v Koptu v zimě 1893–1894. Mezi sochami nalezenými v Koptu byly kromě vyobrazení lvů a sokolů především tři pozoruhodné kolosální vápencové sochy mužského boha plodnosti. Podle rekonstrukcí jedné ze soch lze předpokládat, že byly původně vysoké asi čtyři metry. V jedné ruce držela socha dřevěnou hůl a ve druhé samostatně vytesaný vztyčený penis, který se do současnosti bohužel nedochoval. Tato umělecká díla kdysi nesporně tvořila součást nějaké svatyně nebo chrámu, který však v průběhu dějin zcela zmizel. Přítomnost soch boha plodnosti v Koptu naznačuje jejich identifikaci s bohem Mínem. Navíc mezi rozličnými nápisy a vyobrazeními vyrytými do těl soch můžeme pozorovat i typický symbol boha Mína: tzv. symbol blesku, který jiní autoři vysvětlují jako osnatý šíp, dveřní západku nebo dvojici zkamenělých mušlí či pířko na žerdi. Na jedné z těchto soch se dochovalo jméno slavného vládce Narmera a umožnilo tak datovat tyto památky do samotného úsvitu staroegyptských dějin. Tyto sochy jasně dokládají, že v Koptu existovaly chrámové stavby již od Raně dynastických dob.

Vykopávky v severní části pozdější chrámové domény Koptu odhalily pozůstatky několika chrámů a svatyní, pocházejících ze všech období faraónského Egypta.

17 Pro všeobecný úvod do chrámů v Koptu srov. Traunecker (1992: 31-55) a Gabolde-Galliano (2000: 56-141).

18 Pro více informací o raně dynastických monumentálních sochách v Koptu srov. Petrie (1896: 5-7 a pls. iii-v), Williams (1988) a Kemp (1989: 77-82).

Obr. 11 Chrámová doména v Koptu.

Chrámová doména byla svědkem stavebních aktivit například během vlády Pepiho II. ve Staré říši, Amenemheta I. a Senusreta I. během Střední říše a Thutmose III. v Nové říši – abychom jmenovali jen několik vládců, kteří otiskli do tohoto místa své stopy. V současnosti jsou na místě jen volně nalezené bloky nebo drobné architektonické články z těchto staveb a proto je velice obtížné rekonstruovat jejich původní vzhled a plán (Obr. 3 a 9). Jednotlivé starší stavby totiž byly často nahrazovány mladšími nebo se staly jejich součástí.

Chrámová doména v Koptu velmi prospívala především v ptolemaiovském a římském období. Ptolemaios II. Filadelfos – vládce, který zahájil výstavbu výše zmínovaných přístavů na pobřeží Rudého moře, aby zesílil a usnadnil obchod s Afrikou – zahájil rozsáhlou přestavbu chrámového okrsku v Koptu a stvrdil význam tohoto centra pro celý Egypt. Stavební aktivity v chrámové doméně neustaly po dalších 400 let – do konce 1. století po Kr. Byla to nesporně strategická poloha města na křižovatce několika významných obchodních cest, která vedla ptolemaiovské vládce – a do menší míry i Římany – k tomu, aby vynaložili značné množství prostředků

Obr. 12 Kaple Kleopatry VII. a Ptolemaia XIV.

na výstavbu velkolepých koptských chrámů. V ptolemaiovském a římském období zabírala chrámová doména v Koptu plochu asi 200×200 m (Obr. 11). Ačkoliv dnes jsou její stavební pozůstatky omezeny na několik málo skrovných ruin, ve starověku mohl být Koptos srovnáván se známějšími a lépe dochovanými protějšky, jakými jsou chrámové domény v Denderě a Edfu. Chrámová doména v Koptu byla obklopena velkou ohradní zdí a rozdělena na dvě hlavní části. Tyto dvě části byly dále odděleny jedna od druhé vlastními menšími obvodovými zdmi.

V severní polovině domény, která ukrývala pozůstatky staveb starších panovníků, se v ptolemaiovské a římské době nacházel rozlehlý chrám zasvěcený hlavním bohům Koptu: Minovi a Esetě. Ačkoliv po tomto chrámu zůstaly pouze nepatrné stopy, nemůže být sporu o tom, že byl vystavěn na stejném principu jako lépe dochovaný chrám v Kóm Ombu. Na rozdíl od většiny starověkých chrámů, svatyně v Kóm Ombu a Koptu neměly jednu centrální osu vedoucí od vchodu do samotného nitra chrámu, ale osy dvě, z nichž každá začínala svou vlastní vstupní branou a vedla do jedné ze dvou svatyní v srdci chrámu – v případě Koptu byla jedna kaple zasvěcena Minovi a druhá Esetě.

Jižní část chrámové domény byla známá jako *ntry šm^c* či „svatyně jihu“.¹⁹ Termín *ntry* se již od Staré říše používal pro označení svatyně bohyně Esety v Koptu. Když byl v průběhu 30. dynastie vybudován další hlavní chrám zasvěcený Esetě na lokalitě Behbet el-Hagar v deltě, byl k označení svatyně v Koptu připojen výraz *šm^c* tedy „jižní“, aby se odlišila od svého severního protějšku. Jižní část chrámové domény v Koptu obsahovala minimálně tři svatyně – od severu k jihu to byly: chrám zasvěcený bohu Usirovi, chrám Esety a Harpokrata a konečně chrám boha Geba. V samotném závěru ptolemaiovské dynastie, během koregence (společné vlády) velké Kleopatry VII. a jejího bratra Ptolemaia XIV., byla ke chrámu boha Geba přistavěna malá kaple (Obr. 12). Právě tato kaple je v současnosti jednou z nejlépe dochovaných staveb v prostoru chrámové domény v Koptu. Byla především používána jako místo, kam mohli přijít tamní lidé a poradit se s orákulem bohů Esety a Geba.

¹⁹ Jižní část chrámové domény v Koptu prostudoval detailně Traunecker (1992).

Obr. 13 Římský chrám v el-Qal'a.

Z římské doby nelze pominout velmi pozoruhodnou skupinu dokumentů, které se vztahují k mnoha aktivitám chrámové domény v Koptu, jež po sobě zanechal jistý Parthenios.²⁰ Na přibližně 25 stélách a nápisech na zdech budov se zmiňuje o mnoha skutečnostech – o výstavbách i rekonstrukcích – k nimž v chrámové doméně v Koptu došlo během vlád římských císařů Tibéria, Caliguly, Claudia a Nerona; tedy zhruba v první polovině 1. století po Kr. Nápisy na zdech budov byly zapsány zejména v démotštině, avšak stély samy jsou dvojjazyčné – je používáno hieroglyfické a démotické písmo nebo řečtina spolu s hieroglyfy. Hieroglyfické nápisy a reliéfní vyobrazení na stélách zachycují římského císaře, jak daruje brány a další stavby bohům. Doprovodné démotické a řecké texty, které se objevují na stélách, bez výjimky zmiňují, že práce na chrámové doméně byly uskutečněny jistým Partheniem. Ten byl bezesporu velice významnou osobou v místní správě. Je identifikován v řeckých nápisech jako *προστατης Ισιδος* a jako *rt n Is.t* v démotických a hieroglyfických nápisech. Toto můžeme mimo jiné přeložit jako „služebník Esety“ nebo „správce (domény) Esety“. Zdá se, že tento titul zřejmě odrážel velice významné postavení v rámci správy chrámového okrsku, dokonce snad zdejšího nejvyššího správního úředníka. Jinými slovy, Parthenios disponoval po celé půlstoletí velice významným postavením a zdá se, že ho plně využil k dokončení stavebních prací v chrámové doméně v 1. století po Kr.

Další významná stavební památka rovněž pochází z 1. století po Kr. a nachází se 600 m severně od chrámové domény v Koptu – jde o tzv. malý chrám v el-Qal'a²¹ (Obr. 13). Tento chrám byl sice postaven během vlády císaře Augusta, ale jeho výzdobný program dokončili až jeho nástupci – Caligula a Claudius. Podobně jako chrám Mína a Esety v Koptu, byla i svatyně v el-Qal'a vybavena dvěma osami, z nichž každá vedla do samostatné kaple. Na rozdíl od chrámů v Koptu a Kóm Ombu, které se rovněž vyznačují duálností os, dvě osy v el-Qal'a neprobíhají rovnoběžně, ale kříží se. Jedna z kaplí v el-Qal'a je zasvěcena bohyni Esetě z Kop-

20 Pro více informací o Partheniovi srov. Reinach - Weill (1912), Farid (1988) a Traunecker (1992: 33-36).

21 Pantalacci - Traunecker (1990-1998).

---

tu. V druhé byla uctívána skupina pouštních bohyň. Uctívání pouštních božstev v tomto chrámu bezesporu souvisí s významným postavením Koptu v rámci sítě cest vedoucích přes Východní poušť.

Koptos v pozdní antice²²

Rozkvět Koptu pokračoval i v římském období až do druhé poloviny 3. století po Kr., kdy začal pomalý úpadek celé oblasti Horního Egypta. Núbijské nomádské kmeny, známé jako Blemmyové, pořádaly rozsáhlé loupeživé nájezdy do Egypta a tím ohrožovaly transport po pouštních cestách, které představovaly základ hospodářství a významu Koptu a byly i hlavním městským zdrojem příjmů. Ve stejné době se Koptos rovněž zapojil do několika povstání proti římským úřadům v Horním Egyptě. Jejich výsledkem bylo umístění římské posádky do Koptu na konci 3. století po Kr. Dalším významným faktorem byl přesun centra obchodování s přístavy na rudomořském pobřeží do Caenopole (Keny či římské Maximianopole) a Appolino-pole Parvy (Kúsu neboli římské Dioklecianopole), což rovněž přispělo k dlouhodobému úpadku Koptu.

Ve 4. století po Kr. se v Koptu usadila velká křesťanská komunita a mnoho chrámů bylo přeměněno na kostely nebo byly využívány jako zdroj stavebního kamene. Chrátové okrsky, které byly částečně opevněny, se změnilly v sídliště a starověký Koptos pomalu zmizel v propadlišti dějin. Místo bylo téměř zcela zapomenuto až do doby, kdy o mnoho století později byly chrámy Koptu a početné obchodní cesty, které z tohoto starověkého města vycházely, znovu objeveny.

---

²² Gabolde - Galliano (2000: 196-225).

Literatura

El-Awady, Tarek

2006 „King Sahura with the Precious Trees from Punt in a Unique Scene!“, in: M. Bárta (ed.), *Old Kingdom Art and Archaeology*, Praha: Český egyptologický ústav.

Aufrère, Sidney – Golvin, Jean-Claude – Goyon, Jean-Claude

1994 *L’Égypte restituée II. Sites et Temples des déserts*, Paris: Errance.

Bard, Kathryn

2003 „Vznik egyptského státu“, in: Shaw, I.(ed.), *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB Art, 77–104.

Bernand, André

1972 *De Koptos à Kosseir*, Leiden: Brill.

Bingen, Jean – Bülow-Jacobsen, Adam – Cockle, Walter – Cuvigny, Hélène – Rubinstein, Lene – Van Rengen, Wilfried

1992 *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina I (O.Claud. 1-190)*, Cairo: Institut français d’archéologie orientale, [Documents de Fouilles de l’IFAO 29].

Bingen, Jean – Bülow-Jacobsen, Adam – Cockle, Walter – Cuvigny, Hélène – Kaiser, François – Van Rengen, Wilfried

1997 *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina II (O.Claud. 191-416)*, Cairo: Institut français d’archéologie orientale, [Documents de Fouilles de l’IFAO 32].

Couyat, Jules – Montet, Pierre

1912 *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouadi Hammamat*, Cairo: Institut français d’archéologie orientale, [Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique française au Caire 34].

Cuvigny, Hélène

2000 *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina III (O.Claud. 417-631)*, Cairo: Institut français d’archéologie orientale, [Documents de Fouilles de l’IFAO 38].

2003 *La route de Myos Hormos. L’armée romaine dans le désert Oriental d’Égypte, Presidia du désert de Bérénice I-II*. Cairo: Institut français d’archéologie orientale, [Fouilles de l’IFAO 48/1–2].

Farid, Adel

1988 „Die Denkmäler des Parthenios, des Verwalters der Isis von Koptos“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 44, 13–65.

Fischer, Henry

1980 „Koptos“, in: Helck, Wolfgang – Otto, Eberhard (eds.), *Lexikon der Ägyptologie III*, Wiesbaden: Harrassowitz, 737–740.

Gabolde, Marc – Galliano, Geneviève

2000 *Coptos. L’Égypte antique aux portes du désert*, Paris: Musée des Beaux-Arts de Lyon / Réunion des musées nationaux.

Goyon, Jean-Claude

1957 *Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat*, Paris: Imprimerie nationale.

Gundlach, Rolf

1986 „Wadi Hammamat“, in: Helck, Wolfgang – Otto, Eberhard (eds.), *Lexikon der Ägyptologie VI*,

Wiesbaden: Harrassowitz, 1099–1113.

Harrell, James – Brown, Max

1992 „The Oldest Surviving Topographical Map from Ancient Egypt (Turin Papyri 1879, 1899 and 1969)“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 29, 81–105.

Hölbl, Günther

2000 *Altägypten im römischen Reich. Der römische Pharao und seine Tempel 1. Römische Politik und altägyptische Ideologie von Augustus bis Diocletian, Tempelbau in Oberägypten*, Mainz: Philipp von Zabern, [Sonderbände der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie].

2001 *A History of the Ptolemaic Empire*, London–New York: Routledge.

Jackson, Robert

2002 *At Empire's Edge. Exploring Rome's Egyptian Frontier*, Hagerstown, MD: Phoenix Color.

Kemp, Barry

1989 *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London–New York: Routledge.

Kessler, Dieter

2001 „Eastern Desert and Red Sea“, in: Redford, Donald (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt I*, Oxford–New York: Oxford University Press, 418–422.

Klemm, Rosemarie – Klemm, Dietrich

1993 *Steine und Steinbrüche in alten Ägypten*, Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.

Lloyd, Alan

2003 „Ptolemaiovská Doba“, in: Shaw, I. (ed.), *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB Art, 395–421.

Maxfield, Valerie – Peacock, David

2001 *The Roman Imperial Quarries: Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994–1998. I. Topography and Quarries*, London: Egypt Exploration Society, [Excavation Memoirs 67].

Pantalacci, Laure – Traunecker, Claude

1990–1998 *Le temple d'el-Qal'a I-II*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.

Peacock, David

2003 „Římská doba“, in: Shaw, I. (ed.), *Dějiny starověkého Egypta*, Praha: BB Art, 436–459.

Peacock, David – Maxfield, Valerie

1997 *Survey and Excavation. Mons Claudianus 1987-1993. I. Topography and Quarries*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, [Fouilles de l'IFAO 37].

2001 *Survey and Excavation. Mons Claudianus 1987-1993. II. Excavations I*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, [Fouilles de l'IFAO 43].

Petrie, William Matthew Flinders

1896 *Koptos*, London: Quaritch.

Reinach, Adolphe – Weill, Raymond

1912 „Parthenios, fils de Paminis, „Prostates“ d'Isis à Koptos“, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 12, 1–24.

Traunecker, Claude

1992 Coptos. Hommes et dieux sur le parvis de Geb, Leuven : Peeters, [Orientalia Lovaniensia Analecta 43].

Williams, Bruce

1988 „Narmer and the Coptos Colossi“, Journal of the American Research Center in Egypt 25, 35–59.